

РУКОПИСНИЙ ШРИФТ У ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ ЧЕБАНИКА

Рукописний шрифт, мальований та каліграфічний, безпосередньо стосується мистецтва графіки та, особливо, книжкового оформлення і графічного дизайну. Він є основою для набірних шрифтових гарнітур. Однак у мистецтвознавстві дослідження рукописного шрифту залишається у вузькій площині практичних рекомендацій та характеристик і оминає його художні властивості і зв'язок зі сферами застосування.

Творчість українського графіка В. Я. Чебаніка у царині книжкової графіки та інтролігації висвітлена у деяких статтях та наукових дослідженнях. Проте рукописним шрифтам майстра, створеним для оформлення видань, графічного дизайну та проектування шрифтових гарнітур, не присвячено достатньої уваги. Цей вид графіки посідає помітне місце у творчому доробку В. Я. Чебаніка, його художніх дослідженнях та педагогічній діяльності, тому його слід детальніше вивчити як важливу складову його мистецького образу і спадщини.

Звернення до питання шрифтової творчості набуває особливого значення в умовах значного розвитку графічного дизайну та посиленого інтересу до сфери шрифту та каліграфії.

Тема шрифтової творчості Василя Чебаніка коротко або однобічно висвітлювалася в публікаціях. Здебільшого автори концентруються на одному проекті «Графіки української мови», залишаючи без уваги великий масив дуже різноманітних та майстерних творів.

В. Мігченко у книжці «Естетика українського рукописного шрифту» [9, с. 124–125] дуже коротко розглядає сфери шрифтової діяльності В. Я. Чебаніка, проект «Абетки», основні риси манери художника.

Шрифтову культуру художника висвітлюють статті в періодичних виданнях. О. Загаєцька в статтях «Графіка української мови Василя Чебаніка» [4, с. 78–79] та «Подвижник української книжкової графіки Василь Чебанік» [5, с. 172–176] розглядає проект національного шрифту в «Абетці» майстра, його ідейні засади та перспективи.

Питання «Абетки» зачіпає Т. Кормакова у статті «Українська абетка Василя Чебаніка» [6, с. 61–62], вона ж публікує інтерв'ю з графіком «Українська абетка Василя Чебаніка» [7, с. 414–420].

Стаття «Рідній мові — зримий образ. Проект видатного графіка» [13, с. 19–21] — це роздуми (на основі проекту абетки В. Чебаніка) про проблему повернення кирилиці, про соціальне, державне та історичне значення цього проекту, аналіз матеріального підґрунтя для проведення такої акції.

О. Антоноук, котра захистила дипломну роботу «Творчий шлях В. Я. Чебаніка: книжкова графіка, інтролігаторство» у 2007 р. в НАОМА, продовжила дослідження творчості майстра і сконцентрувалася на темі каліграфії у статті «Новий Василь Кричевський...» [1, с. 70–71]. Зосередившись на проекті національної абетки, вона розглядає історичні передумови й попередні звернення до цієї теми. Потім вона переходить до програми та ідейного змісту проекту «Абетки», зупиняється на описі деяких гарнітур. Стаття Ю. Полтавської «Серцем відданий книзі» [10, с. 16–24] ґрунтовно та різнопланово представляє художника в усіх видах його діяльності.

Головною метою цієї роботи є висвітлення всієї діяльності В. Я. Чебаніка у галузі рукописного шрифту, простеження основних прийомів та особливостей стилістики майстра, її розвитку із застосуванням системи художнього формального аналізу до творів шрифтового мистецтва. Необхідно визначити місце рукописного шрифту у творчості В. Я. Чебаніка та здобутки, котрими художник збагатив сферу графічного мистецтва.

Це дослідження є спробою постановки окреслених питань і початкового їх розгляду, який буде продовжено в подальших дослідженнях.

Шрифт — це графічна форма знаків певної системи письма [11, с. 5]. Рукописним називається шрифт, виконаний вручну за допомогою одного чи кількох інструментів на певному матеріалі. Залежно від техніки виконання рукописні шрифти поділяють на каліграфічні, мальовані та виконані в графічних техніках (офорт, ксилографія, літографія, лінорит і т. д.) [9, с. 6]. Набірні шрифти також відштовхуються від рукописного варіанту, який був основою для їхнього конструювання.

У мистецтві шрифту є певні характеристики, котрі визначають його образність та читабельність. До них належать пропорції, врівноваженість, рух, ритм, просторовість, контраст штрихів.

В Україні рукописний шрифт має давню історію, яку можна відряховувати від створення кириличної абетки в IX ст. У написанні кирилиці є кілька історичних форм, що змінювали одна одну чи існували паралельно: устав, півустав, скоропис, в'язь. Вони стали основою для набірних шрифтів XVI–XVII ст. Проте цю традицію давніх кирилических почерків було обіграно в 1708 році реформою Петра I і введенням гражданського шрифту.

В XIX–XX ст. розвиток шрифтової культури був пов'язаний здебільшого з мистецтвом книги. Неабиякий внесок зробили художники стилю модерн: В. Кричевський, Г. Нарбут, М. Жук та ін. В радянські часи ук-

1. Шрифтова композиція з палітурки. Оформлення поеми «Нічні роздуми старого майстра» М. Бажана (1976)

2. Шрифтова композиція з палітурки. Оформлення збірки О. Олеся «Чари ночі» (1989)

раїнські художники-графіки (В. Юрчишин, В. Хоменко, І. Хотінок, О. Юнак і В. Фатальчук) конструктивно та декоративно випрацювали шрифтову графіку. Дуже значний внесок зробив Василь Чебаник.

У роки свого навчання та викладацької діяльності (1960–1980-ті) Василь Якович щиро розробляв тільки як частину видавничих завдань із книжкового оформлення: виконання обкладинок, титульних сторінок, шмуцтитулів і т. д. Василь Якович завжди наполягав на авторському конструюванні власних шрифтів для цих елементів книги. Він дуже рідко користувався готовими шрифтами, а якщо таке і траплялося, то допрацьовував їх. Перш ніж створити мальований шрифт, В. Чебаник писав кожен букву від руки, звідси й пішла каліграфія.

У роботах Василя Яковича з книжкового оформлення, як і в графічному дизайні, багато спільних рис, і це є вираженням сталого, сформованого на генетичному рівні смаку.

Композиції різноманітні, але всі вони цілісні за витриманою стилістикою, злиті, ритмічні, дуже декоративні, однак завжди читабельні. В кожному книжковому виданні В. Чебаник здебільшого використовував варіації одного й того самого шрифту з невеликими відмінностями у побудові композиції.

Василь Якович надає перевагу контрастним літерам. Це дещо ускладнює їхнє прочитання (хоча це компенсується чіткою композицією напису), але підвищує художню виразність. Художник застосовує класичне поєднання широких основних штрихів та тонких з'єднувальних. Трапляються також і неконтрастні шрифти.

Міжбуквені просвіти скрізь мінімальні, а то й взагалі зникають. Інколи літери перетинаються, нашаровуються. Однак, слід зазначити, що завдяки ясній побудові написів це не заважає їхньому прочитанню. Натомість така особливість створює враження монолітності та конструктивності кожної шрифтової композиції, злитості всіх букв у слові. Літери живуть у фразі не окремо, як у набірних шрифтах. Цим Василь Чебаник, можливо й підсвідомо, підкреслював рукописний художній характер кожної роботи.

Кожна наступна робота художника демонструє нові висоти та постійний розвиток майстерності. Однією з перших спроб у галузі рукописного шрифту був шрифт, створений в 1965 році Василем Яковичем для дипломної роботи — оформлення поеми «Камінний господар» Лесі Українки. Шрифт прямий та лапідарний, майже без декорування. Помітні певні вади в неузгодженості пропорцій, одноманітності композиції, в якій бракує ритмічних акцентів, нерівноваженій формі деяких літер.

Значним кроком уперед є оформлення поеми Миколи Бажана «Нічні роздуми старого майстра» (1976). Мальований шрифт виконаний у техніці офорту (іл. 1). Органічно злита й пливка композиція створена в такій манері, яка нагадує плавну рухливість дуже рідкої фарби. Тут бачимо вже фразу-образ, оскільки все — колір, композиція, форма, ритм — працює на створення враження від потягу, який мчить крізь ніч, від роздумів, які світлим іскрами спалахують у свідомості персонажа.

При оформленні роману Віктора Гюго «Собор Паризької Богоматері» (1976 р.) у вирішенні титульного розвороту Василь Чебаник створює просто «візитну картку» описаної в романі епохи, зокрема й за допомогою шрифту. Виконання назви роману наближене до готичних почерків: за характером та формою нагадує ротунду, за кількістю декору — фрактуру. Поряд із фасадом Нотр-Дам-де-Парі напис виглядає дуже природно та витримує, завдяки своїй просторовій складності та насиченості (контраст, пластичність, виражені зарубки), конкуренцію змальованій архітектурі.

Ця робота демонструє зростання творчого потенціалу, коли, беручи за основу необхідні історичні зразки та вільно ними оперуючи, графік може не впадати в історизм та інтерпретувати їх відповідно до власного розуміння, не шкодячи цим цілісності враження.

Василь Чебаник у 1979 році розробив для графічного супроводу до роману Е.-Л. Войнич «Овід» живописну каліграфічну композицію з назвою книжки. Ця невеличка робота, виконана ширококінецьвим інструментом, має дуже значний каліграфічний потенціал, оскільки створити дуже загострений та експресивний образ без невідповідностей чи огріхів у композиції важко. Рука автора працює впевнено і швидко, що свідчить про ґрунтовне тренування каліграфічних навичок.

4. Шрифт «Марія Скоропис».
Проект «Графіка української мови»

3. Логотип Національної академії
образотворчого мистецтва і
архітектури (1990-ті)

При роботі над графічним ансамблем до збірки поезій Олександра Олеся «Чари ночі» (1989) Василь Чебанник розробляє вже складніші завдання. Він створив кілька абсолютно різних шрифтів для численних елементів книги. Писемний супровід відіграє чи не рівнозначну роль з ілюстративним рядом і є найголовнішим чинником у відтворенні ліричної, витонченої та сповненої експресивних почуттів атмосфери поетичних творів О. Олеся.

Найрізноманітніші прояви рукописної фантазії графіка прикрашають палітурку (іл. 2), титули, шмуцтитули, буквиці. В усіх композиціях присутні улюблені художником тонкі розчерки, завитки, зарубки штрихів та лігатури літер. Знаковою особливістю оформлення і великим кроком вперед у розробці просторових та ритмічних завдань є введення додаткових декоративних штрихів — тонких ліній, котрі, перетинаючи літери, об'єднують композицію та ускладнюють її візуально об'єму побудову.

У шрифтових композиціях у книжковому оформленні 19601980-х бачимо основні риси стилю Василя Чебанника: образна витонченість, переважання контрастних штрихів, гра з формою, використання зарубок і завитків для організації композиції, складна просторовість. З'являються мотиви й прийоми, що потім перейдуть в графічний дизайн і, особливо, в найголовніший проект художника — в його абетку «Графіка української мови».

Наступним етапом у розвитку шрифтових здобутків майстра стали роботи в графічному дизайні, виконані у 19902000 рр. Численні твори цього періоду об'єднані багатьма спільними рисами, що притаманні манері графіка і роблять її цілісною.

Шрифтове книжкове оформлення повинно бути лаконічним, читабельним, виразним, передавати специфіку того явища, яке воно представляє. Ці риси Василь Якович втілює на найвищому професійному рівні, оскільки чудове знання композиції та просторової структури напису, відчуття лінії, любов до чіткої знакової побудови поєднуються з артистичним смаком та творчою фантазією, що властива художнику, котрий почав із книжкового оформлення.

Бажання графіка неодмінно залучити у будь-який напис художні, а не тільки інформативні елементи виявилось в усіх композиціях і є вже прикметною рисою художника, сконцентрованого на каліграфічних завданнях. Декоративність стає невід'ємним компонентом будь-якого напису. Для цього Василь Якович користується широким арсеналом засобів: виразні розчерки, додаткові штрихи й зарубки, зміна форми основних штрихів, варіації з контрастністю літер та їхнім нахилом, повторення і перетин штрихів.

Усі ці прийоми В. Я. Чебанник уже відпрацював у галузі книжкового оформлення. За допомогою них графік може впливати на пластику слова, його динаміку чи статику, різноспрямовані та різнохарактерні ритми всередині напису. Перелічені риси відіграють важливу роль у взаємодії твору з глядачем, що й потрібно від графічного дизайну. Художні засоби не просто привертають увагу до напису, але й на асоціативному рівні передають характер речі чи явища, їхнє призначення, створюють певний настрій, в якому інформація зчитується глядачем.

Серед творів графічного дизайну привертають увагу замовлення Національного університету «Кієво-Могилянська академія» (1993—1994 рр.). При розробці геральдики та атрибутики для цього закладу Василь Якович створив спеціальний шрифт та кілька варіантів логотипів. Найперше, що характерне для цих робіт, — це складність зв'язків як з історичними основами (скоропис, барокова образність, риси уставу й півуставу), так і з іншою графічною практикою Чебанника («Абетка», улюблені розчерки й декоративні штрихи, відпрацьовані лігатури).

До значних робіт належить і офіційний логотип Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури (іл. 3). Це гарний приклад виконання офіційного замовлення на найвищому рівні. Презентабельність шрифту у поєднанні з рафінованим та лаконічним декоративним акцентуванням створює виразний образ. Цей напис цілісний та чіткий і за композицією, і за стилістикою. В основі лежить кириличний устав в сучасній обробці, додаються деякі прийоми в'язі. Помітний вплив шрифтової естетики уставу Нарбута в деталях, і це відсилає нас до образності модерну і часів заснування академії.

Ще одним комплексом дуже своєрідних робіт Чебаника є атрибутика для фестивалю каліграфії і шрифту «Рутенія». Було розроблено варіанти шрифту та логотипів, які дуже відрізняються одне від одного. Один із варіантів логотипу фестивалю «Рутенія» має власний яскравий образ, побудований на декоративному переважанні розчерків. Напис дуже витончений, справляє враження орнаментованої композиції, має складну просторову побудову, що трохи уповільнює прочитання слова, але створює виразний художній образ. У цій роботі найсильніше виявлена каліграфічна складова.

Один із проєктів шрифту «Рутенія», представлений на Міжнародній виставці каліграфії, базується на яскраво виражених, але пом'якшених рисах уставу. Офіційна строгість та ліричний, але стриманий історизм — ось дві прикметні риси цього шрифту, що надають йому інтелігентної вишуканості. Багатство цього образу за безпечується не великою кількістю декору, а різноманітним та ускладненою форм. Це є ознакою високої майстерності й величезного досвіду, коли для художніх варіацій стає необов'язковим значне декоративне навантаження.

У графічному дизайні Василь Чебаник створив багато творів, але, розглянувши основні з них, ми частково можемо скласти загальну картину його різноманітного доробку. Ця сторона творчості, як і книжкове оформлення, вимагає різнопланових знань та досконалих художніх навичок, оскільки апелює і до правильного технічного конструювання шрифту, і до створення довершеної, виразної композиції з точно підібраними декоративними засобами. Робота в сфері графічного дизайну мала величезне значення як етап відточення знакової виразної форми, рафінування та вдосконалення прийомів та навичок.

Усі свої здобутки, вдалі мотиви, технічні й композиційні напрацювання Василь Якович неодноразово використовував в різних роботах і таким чином прокладав шлях новому значному етапу своєї шрифтової творчості. Збереження та використання такого «графічного архіву» закладе основу «Абетки» — найважливішого проєкту майстра.

Проєкту «Графіка Української мови» («Абетка») В. Я. Чебаник присвятив останні десятиліття своєї діяльності. Його основою стала ідея створення державного шрифту, котрий базувався б на історичних українських почерках і виконував роль національного державного атрибуту і засобу самоідентифікації нації. Суттєвим пунктом у програмі проєкту Василя Яковича є повернення національного шрифту саме до допетровської кирилиці, яка зникла після реформи 1708 р.

Питанням відродження історичної основи шрифтової справи займалися ще на початку ХХ ст. Василь Кричевський, Георгій Нарбут, Михайло Жук. Однак таку завершену та продуману програму до цього часу зумів створити лише Василь Чебаник.

Для цього проєкту Чебаник розробив вісімнадцять різних гарнітур, з варіаціями одних і тих же шрифтів — двадцять. Усі шрифти «Графіки української мови» створювались з виявленим рукописним характером, але як набірні гарнітури для практичного впровадження в життя. «Абетка» має кілька джерел, одним з яких є вивчення давньоруських почерків. Іншою потужною базою для створення нових шрифтів став досвід Чебанника в галузі книжкового оформлення та графічного дизайну. Також важлива художня фантазія графіка, яка дозволяє йому знаходити велику кількість нових рішень та їхніх комбінацій, створювати низку цілісних, довершених образів.

При створенні своїх гарнітур Василь Якович найчастіше брав за основу уставне письмо, як більш давнє та специфічне. Однак ця форма завжди перепрацьовувалася досвідом скоропису, — виходила змішана. Важливим є введення графем літер, котрі були змінені або спрощені після впровадження громадянського шрифту і належать до допетровських кирилических почерків.

Шрифти «Абетки» можна умовно поділити на дві групи, в протилежності яких виявляється різноплановість таланту Василя Яковича. У першій декоративна насиченість відіграє визначальну роль, рукописний характер в ній виражений сильніше. До таких належить більшість гарнітур: «Марія Скоропис» (іл. 4), «Цекавиця», «Либідь», «Чебаник Готік» та інші, — вони здебільшого контрастні, інколи курсивні, мають чимало прикрашальних елементів у вигляді зарубок різної форми. Ці риси обумовлюють особливу просторову об'ємність літер. Кожен зі шрифтів має свій образ: строгий чи ліричний, загострений чи плавний, живописний або чітко окреслений.

У другій групі присутні максимально лаконічні гарнітури «газетного» характеру, з мінімальними художніми елементами. Це «Дніпро», «Чебаник Конд» (іл. 5), «Київ», «Устав Мілленіум». Вони симетричні, статичні, майже неконтрастні, підходять для офіційного ділового стилю і пов'язані з ним оформлення.

Обсяг і завершеність «Абетки» свідчать про невтомну багаторічну працю. В цій грандіозній роботі Василь Чебаник проявив великий запас знань з історії та теорії шрифту, невичерпну фантазію та напрацьований десятиліттями арсенал віртуозних прийомів та форм. Ідейна культурно-історична основа цього проєкту витримана в кожній гарнітурі і могла б стати наріжним каменем для створення виразного державного атрибуту нашої нації — українського шрифту.

Василь Чебаник, відомий український графік, зосередившись на такій галузі графічного мистецтва як шрифт, що втратила свою художню та історичну наповненість, ставши суто технічною, прикладною сферою, почав відроджувати давні традиції й привносити значний естетичний заряд в конструктивні елементи книжкових видань і дизайну.

Багаторічна діяльність Василя Чебаника, котра триває і досі, була надзвичайно плідною і показує постійний та інтенсивний розвиток. Почавши в 1960-ті роки з книжкового оформлення, графік підніс культуру книги та шрифту на високий мистецький рівень. У цей період він розробив основні художні прийоми та мотиви, урізноманітнив свій арсенал композиційних рішень й декоративних деталей. Близько двадцяти років досвіду в оформленні видань сформували основу для подальшої творчості у графічному дизайні, в процесі якої відбулося рафінування й відточення знайдених засобів виразності, відбір найвдаліших прийомів, значне збільшення виразності при зменшенні декоративного навантаження.

Підсумком для напрацьованого масиву знань, художніх засобів та естетичних вподобань є проект «Графіка Української мови» («Абетка»). У ньому майстер використовує весь свій досвід для розв'язання дуже складних завдань із поєднання знакової лаконічності та художніх деталей.

Василь Чебаник заслужено вважається патріархом рукописного шрифту та каліграфії в Україні. Шрифтове мистецтво ще потребує активного втручання художників. Однак абсолютно необхідним є подальше дослідження цього питання, розширення теоретичної бази, видання нових критичних праць.

5. Шрифт «Чебаник Конд».

Проект «Графіка української мови»

1. Антонюк О. Новий Василь Кричевський... // Образотворче мистецтво. — 2009/2010. — № 4/1. — С. 70–71.
2. Большаков М., Гречихо Г., Шицгал А. Книжный шрифт. — М., 1964.
3. Графіка української мови. Каталог / Авт.-упор. В. Я. Чебаник. — К., 2004.
4. Загаєцька О. Графіка української мови Василя Чебаника // Образотворче мистецтво. — 2005. — № 4. — С. 78–79.
5. Загаєцька О. Подвижник української книжкової графіки Василь Чебаник // Вітчизна. — 2006. — № 3/4. — С. 172–176.
6. Кормакова Т. Українська абетка Василя Чебаника // Мистецтво та освіта. — 2005. — № 2. — С. 61–62.
7. Кормакова Т. Українська абетка Василя Чебаника // Українська академія мистецтва: Досл. та наук.-метод. праці. — К., 2008. — Вип. 15. — С. 414–420.
8. Марчевська Ю. Буква — знак нації // Артанія. — 2010. — № 4 (21). — С. 56–61.
9. Мітченко В. Естетика українського рукописного шрифту. — К., 2007.
10. Полтавська Ю. Серцем відданий книзі // Артанія. — 2011. — № 1 (22). — С. 16–24.
11. Таранов Н. Рукописный шрифт. — Львов, 1986.
12. Тоотс В. Современный шрифт. — М., 1966.
13. Чебаник В. Рідній мові — зримий образ: Проект видатного графіка // Українська культура. — 2007. — № 1. — С. 19–21.
14. Лопухіна В., Лопухіна В. Інтерв'ю з В. Я. Чебаником [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://video.yandex.ua/users/bogdanmagenta/>.

Анотація: У бакалаврському дослідженні розглядається творчість українського графіка В. Я. Чебаника (1933 р. н.) у галузі рукописного шрифту, реалізованого в книжковому оформленні, графічному дизайні та проектуванні шрифтових гарнітур. Якомога повніше простежуються шрифтові роботи майстра, створені на рукописній основі (за винятком вільних каліграфічних композицій). Ці твори аналізуються з позицій художнього формального аналізу, висвітлюються зв'язки шрифтової культури В. Чебаника з історичними почерками та його новаторські риси. Розглядається внесок художника в розвиток рукописного шрифту в Україні.

Ключові слова: рукописний шрифт, шрифтова композиція, книжкове оформлення, графічний дизайн, гарнітура.